

VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK

Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Ilica 44
HR-10000 ZAGREB

RASKOŠ RIMSKIH LADANJSKIH VILA -
TERME REZIDENCIJALNOG KOMPLEKSA NA BRIJUNIMA

UDK 904:72.032.77 (3)

Izvorni znanstveni rad

Primjer klauđijske i flavijejske blještave arhitekture označava termalni kompleks izgrađen posljednji u nizu luksuznih dodataka koji su se tijekom 1. st. nadograđivali rezidencijalnim sadržajima vile u uvali Verige na Brijunima. Time je zaokruženo planimetrijsko prostiranje vile kojaje u svojoj završnojfazi zauzimala gotovo cijeli zaljev, apotpuno se prilagodavajući njegovoj prirodnoj formi. Od villae rusticae 1. st. pr.Kr. do luksuznog rezidencijalnog kompleksa kojije dovršen podkraj 1. st. po Kr. vilajeprošla razvojniput kao mnoge druge vile iz 1.st. na podrucju Italije u Kampaniji, Laciju, Napuljskom zaljevu koje su od svojih poljoprivrednih funkcija prelazile u složene arhitektonske forme čijaje osnovna namjena udobnost i luksuz, teformiranje vizualnih i intelektualnih poticaje za rimsku bogatu elitu.

U vrijeme cara Augusta (27.g. pr. Kr. - 14. g. po Kr.) možemo razlikovati dva tipa bogatih ladanjskih rezidencija - jedna je relativno kompaktna forma vile gradene na platformi s dugačkim porticima, tip karakterističan za rimsku Kampaniju i južni Lacij, drugi tip je maritimna (priobalna) vila s lebdećim porticima, poznata s obala Kampanije i Napuljskog zaljeva. Ta se dva tipa javljaju između dvije tradicije - tradicijske kampanijske italske kuće s atrijem i poznatog tipa helenističke kuće gradene oko centralnog dvorišta s porticima. Spoj tih dviju tradicija u gradu rezultira zatvorenom kućom s atrijem i peristilom, dok izvan gradova imaju tendenciju otvaranja objekta prema pejzažu. Konzervativne tendencije cara Augusta - kako ih je opisao Svetonije: "Ljudi su bili začuđeni da August u svojoj kući na Palatinu ima samo mali peristil sa stupovima gradenim od albano kamena (paperino) i jednostavno ozbučanim i da su sobe bez ikakvih ukrasa u mramoru Hi lijepihpodova." (Augustus /72)¹ - svojevrsna su iznimka, jer već u njegovo vrijeme bogati Rimljani gradili su maštovita arhitektonska ostvarenja koja će obilježiti nadolazeće razdoblje.

Arhitektura klasične Grčke dominantno je utjecala na rimsku arhitekturu od Augusta do Kaligule (27.g. pr. Kr. do 41. g. po Kr.). U konstrukcijama prevladavaju snip i greda, te ravni stropovi, a upotrebu svoda nalazimo pretežno u substrukcijama. U vrijeme Kaliguline vladavine jača utjecaj egipatske arhitekture, uključujući sve više teatralnost i scenografiju koja je bila

1. A. BOETHIUS - J.B. WARD-PERKINS, 1970:158.

tradicionalno aleksandrijska (ploveća palača na Lago di Nemi). Od tog razdoblja počinje razvoj rimskih ladanjskih vila s dominantnom težnjom da se poveća reprezentativnost pročelja, koja dobivaju monumentalni karakter u odnosu prema krajoliku, ali kojeg su još uvijek integralni dio. U unutrašnjosti vila, prpošna potreba za izabranim luksuzom, ocrta epikurejski pogled na život i težnju za profinjenim prostornim sklopovima, često vrlo nekonvencionalnim. Od razdoblja cara Nerona do Flavijevaca (54. g. do 96. g.) umjesto klasičnog konstruktivnog tipa stupa i grede, te ravnih stropova raste upotreba lukova, svodova, voluta i kupola u rimskoj arhitekturi, (uključujući i piramidu sa svodenim stranicama) čiji najeklatantniji primjeri su prostori Neronove palače *Domus Aurea* i flavijevske palače *Domus Augustana* u Rimu.

Rimske ranocarske vile (I.st.) ujedinjuju italsku graditeljsku tradiciju, profinjeni luksuz helenističkih palača i egipatski impozantni stil. Možemo ih okarakterizirati kao rezidencijalne komplekse koji se otvaraju prema krajoliku, koristeći sve prednosti zadanog pejzaža, i suptilno se eksponiraju u njemu. Uključuju mnogo otvorenih prostora (hortikulturno uređenih vrtova) u svoje gradevinsko tkivo, formirajući prozračnu arhitekturu karakterističnu za razdoblje "*Pax Romana*". Klasični sadržaj takvih kompleksa su rezidencijalni prostori vrlo visokog stambenog standarda sa hortikulturno uređenim peristilima i unutarnjim vrtovima (*xystus*), uz koje se redaju parkovi s paviljonima namijenjeni rasonodi, nimfeji, te monumentalne zgrade kao *gymnasii*, *palaestrae*, teatri, svetišta - jedan urbani helenistički opus prenesen u pejzaž.²

Rimski arhitekt Vitruvije sumirao je zakone novoga doba preporučujući "udobne i prostrane kuće za "ljude od utjecaja" kojima se trebaju graditi prostrani ulazni prostori u velebnom stilu, prostrani atrij i peristil sa zelenilom i šetnicama primjereno njihovom ugledu i dostojanstvu. Takvim ljudima također trebaju biblioteke, galerije slika, bazilikalne dvorane za audijencije u stilu velikih javnih gradevina načinjene (npr. kao egipatski *oecus*), jer se u takvim kućama održavaju javni sastanci, privatna sudenja i dogovori prije arbitraža" (*De Architectura libri decent*, VI, 5, 2)³

Mnogi ranocarski rezidencijalni kompleksi prošli su razvojnu fazu od skromnijih objekata (tipa *villa rustica*) do gradevinskih kompleksa velikih površina dodavanjem sklopova kojima postupno raste nivo luksuza. Na primjerima istraženih rimskih vila - Villa dei Misterii kraj Pompeja, Villa San Rocco, Francolise; Villa Settefinestre, Cosa; Villa San Marco na padinama Monte Varano; Villa Torre de Palma (Alto Alentejo) Portugal; Villa di Publio Vedio Pollione, Posillipo kod Napulja; Horacijevu Sabinsko imanje i mnoge druge - možemo pratiti takav razvoj rezidencijalnih kompleksa.

Jedna od najbolje istraženih i sačuvanih takvih vila ne nalazi se na području Italije, već na području naše Istre na otočju Brijuni u uvali Verige, kao što navode mnogi autori koji su obradivali ukupni pregled rimske ranocarske arhitekture.^{4,5,6}

Rezidencijalni kompleks na Brijunima bio je izgrađen u uvali Verige neposredno uz obalu i prostirao se na tri brežuljka i livadama između njih. Bio je koncipiran kao kombinacija dvaju osnovnih tipova (peristilne vile i vile s portikom), sastavljen od funkcionalnih cjelina (rezidencijalnog dijela, hramova, palestre, terma i gospodarskog dijela) koje su sistemom portika i kriptoportika bile povezane u zoni uz more. U formiranju kompleksa prva je na padinama brda Dubovac bila izgrađena *villa rustica* s velikim vinskim podrumom i prešama za tještenje grožđa, te bazenom za bistenje mošta i velikom cisternom ispod poda centralnog dvorišta. Taj gospodarski objekt početkom 1. st. dobiva dogradnje prema zapadu dodavanjem sadržaja koji povećavaju prvo rezidencijalnu udobnost, a kasnije komponente komfornog standarda. Vrijeme prosperiteta i razvoja

2. M. CIMA - E. LA ROCCA. 1992: 19.

5. A. BOETHIUS - J.B. WARD-PERKINS 1970: 322-323.

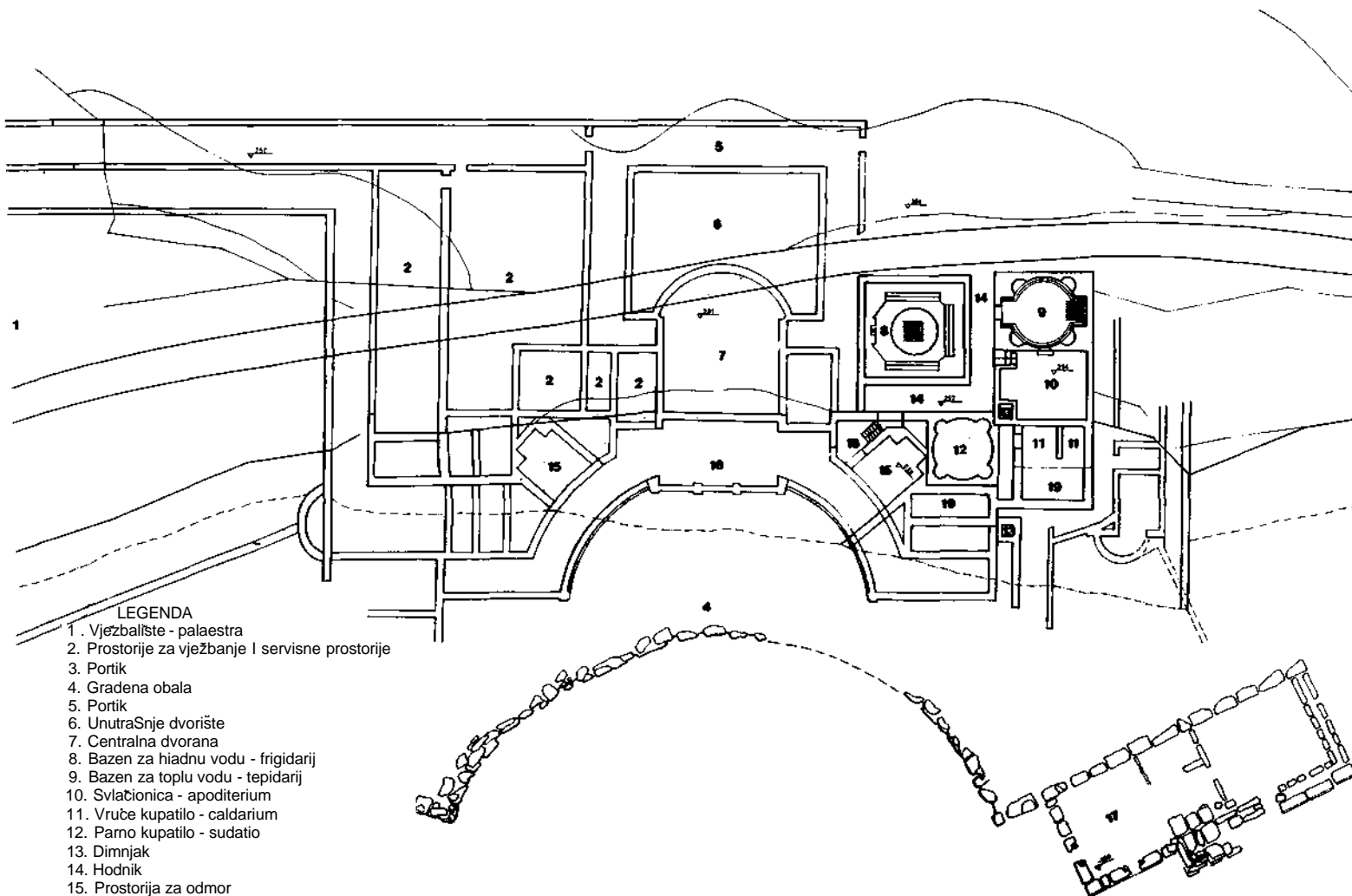
3. A. BOETHIUS - J.B. WARD-PERKINS 1970:158-159.

6. A.G. McKAY. Römische Häuser, Villen und Paläste.

4. J.B. WARD-PERKINS 1981: 196.

LuZem, 1980: 113, 114n

Slika 1

LEGENDA

1. Vježbalište - palaestra
2. Prostorije za vježbanje I servisne prostorije
3. Portik
4. Građena obala
5. Portik
6. Unutrašnje dvorište
7. Centralna dvorana
8. Bazen za hladnu vodu - frigidarij
9. Bazen za toplu vodu - tepidarij
10. Svlacionica - apoditerium
11. Vruće kupatilo - caldarium
12. Parno kupatilo - sudatio
13. Dimnjak
14. Hodnik
15. Prostorija za odmor
16. Vertikalna komunikacija
17. Bazen za živu ribu - piscina vivaria
18. Polukružni portik
19. Prostorija s ložištem - praefurnium

Slika 2

jasno je determinirano sa, tri razvojne faze kojima se postepeno povećava nivo luksuza kada villa rustica prerasta u rezidencijalni kompleks sa sadržajima kao što su hramovi, *diaeta*, *palaestra* i terme.

Prema građevinskim karakteristikama posljednje u tom sklopu izgrađene su raskošne terme koje se prostiru na dvije terase smještene na južnoj obali zaljeva, na mjestu gdje se obala strmije spušta prema moru, datirane u drugu polovicu 1. st.

Pročelje terma (prema moru), kao i velikog portika s dietama na krajevima i palestre pokazuje sve odlike monumentalnosti i dominantnu težnju reprezentativnosti karakterističnu za raskošne vile sredine 1. st. Prvi nivo terma danas je djelomično ispod morske površine, zbog poniranja istočno-jadranske obale za oko 2 m od antičkih vremena. Prednji dio činio je veliki polukružni portik s istaknutom centralnom lođom koji se oblikovno prilagođavao lučno građenoj obali. Prema nalazima stupova i jonskih kapitela smatra se daje bio izveden u jonskom stupovnom redu. Iz portika bile su pristupačne prostorije tlocrta zaokrenutog pod 45 stupnjeva na osnovni tlocrt - niz manjih bočnih prostorija okarakteriziranih kao prostorije za odmor (*cubicula*). Istočno od portika nalaze se bačvasto presvođene prostorije - ložišta (*praefurnium*) za termalne bazene u nivou iznad njih. Arhitektura idealno harmonizira sa zakrivljenom obalom zaljeva i brežuljkastim terenom uokolo. Drugi nivo činila je velika centralna dvorana s apsidom, okružena vrtovima i porticima, te prostorijama za odmor i sastajanje. Sjeveroistočno od nje preko portikata bila je spojena s bazenima za hladnu, toplu i vruću vodu, sa svlačionicom, te s parnom kupelji (frigidarij, tepidarij, apoditerij, kaldarij i *sudatid*).

Na jugozapadnoj strani centralne dvorane bile su prostorije za vježbanje spojene s palestrom. Terme pokazuju asimetrični tlocrt tipičan za razdoblje 1. st. (Slika 1). Sličan sklop palestre, zatvorenih vježbališta i terma u slobodnom rasporedu nalazimo u nizu termalnih kompleksa datiranih u drugu polovicu 1. st. - Saint Rémy (*Glanutri*) Francuska, Saint Bertrand de Comminges (*Lugdunum*) Francuska, Vaison le Romaine (*Vasio*) Francuska, Cominbriga (Portugal), Pompeji - gradske terme (Italija).

Terme su malim akvaduktom bile spojene s izvorom pitke vode na brdu Gradina i bazenima uz izvor u koje se deponirala voda. Akvadukt je bio posebne izvedbe, jer se na relativno maloj udaljenosti morala svladati velika visinska razlika za pad vode. Ispred terma bila je u kamenu građena obala i *piscina vivaria*. Svojom luksuznom opremom, redanjem sklopova, svodovima, kupolama, polukružnim portikom, te velikom centralnom dvoranom s apsidom, eklatantni su primjer kladijske i flavijejske blještave arhitekture koja je težila za posebnim prostornim utiscima. Visoko kreativnim inovacijama nastojalo se zadiviti suvremenike, i to je bio jedan od načina bogatih Rimljana da iskažu svoj društveni status i bogatstvo.⁷

Prvi nivo termalnog kompleksa građenje neposredno uz obalu mora (u kamenu građene obale). Činio gaje veliki polukružni portik s lođom u sredini koji je bio nastavak velikog portika na jugozapadnom dijelu uvale, a oblikom se prilagođavao lučno građenoj liniji obale s prekrasnim pogledom na zaljev. (Slika 2) Prema nalazima stupova i jonskih kapitela smatra se daje bio izveden u jonskom stupovnom redu. Iz portika bile su pristupačne prostorije prvog nivoa koje danas nalazimo samo u tragovima orjentirane okomito na krivulju portika, niz manjih bočnih prostorija. Istočno od portika nalaze se bačvasto presvođene prostorije koje su iznad mora sačuvane samo u gornjim dijelovima, dok su donji dijelovi zatrpani. Bačvasti svodovi izvedeni su u klinasto klesanom kamenu u mortu. U tim prostorijama nađeni su kotlovi i ložišta za zagrijavanje vode koji su služili termalnim bazenima u nivou iznad njih. Između njih bili su hodnici koji su se otvarali prema obali i prolazili ispod bazena na nivou druge terase, te kanali koji su vodili prema hipokaustu. Tijekom

7. D. SOREN - W. AYLWARD. 1994: 24.

arheoloških istraživanja 1902., 1903. i 1904. godine u moru ispred obale nađeni su dijelovi mramorne obloge (modrikasti mramor), koje su ukrašavale pod prostorija i zidove, dijelovi stupova, jonski kapiteli, i baze stupova vrlo visokog stupanja zanatske izrade.⁸

Tijekom najnovijih hidroarheoloških istraživanja provedenih sukcesivno od 1985. do 1997. g. na navedenom području nađeno je mnoštvo ulomaka mramornih ploča (različite vrste mramora), keramike i staklenih predmeta.

Drugi nivo danas na koti 3 m iznad površine mora (antički nivo +5 m) čine tri velika bazena za hladnu i toplu vodu i parno kupatilo, te neznatni ostaci dva manja bazena za vruću vodu. (*frigidarium*, *tepidarium*, *sudatio* i *caldarium*), hodnici koji su ih povezivali i ostaci jedne manje prostorije (između tepidarija i kaldarija), pristupačne iz hodnika sa nekoliko stepenica, vjerovatno *apoditerium*. Tepidarij smješten na istočnom kraju termalnog kompleksa danas je sačuvan do visine oko 160 cm iznad nivoa poda. U vanjskom obliku kvadratne je osnove, a u unutrašnjosti okrugli tlocrt raščlanjen nišama koje su polukružne i smještene na krajevima dijagonala. Na sjevernoistočnom kraju bio je četvrtasti bazen za toplu vodu u niši. (Slika 3a) U tepidarij bio je ulaz direktno iz hodnika vratima čiji kameni prag još leži *in situ*. Na pragu zapažaju se utori za dvokrilna vrata. Dimenzije vrata su 1,18 m ili 4 rimske stope. Drugim vratima okrenutim prema jugu tepidarij je bio spojen s apoditerijem. Ispod tepidarija nalazio se hipokaust od kojega danas nisu vidljivi ostaci, osim visine u podu i zidanog istaka (na koju su se naslanjale ploče suspenzura). U svojim prvim istraživanjima A. Gnirs (1901. g.) našao je ostatke hipokausta ispod poda tepidarija još *in situ*. Opis hipokausta donio je A. Gnirs u godišnjem izvještaju o arheološkim istraživanjima provedenim 1902. g. - "*Hipokaust se sastoji od stupica od opeke dimenzija 17 x 17 x 17 cm koji su postavljeni na podložne ploče od opeka dimenzije 28,5 x 28,5 x 7 cm. Na glavi stupica su ploče dimenzija 19 x 19 x 8 cm na kojima leži suspenzura sastavljena od jakih ploča opeka dimenzija 60 x 60 x 6,2 cm, sastavljene tako da sepo četiri ploče sastaju najjednom stupicu. Na suspenzurije sloj koji se sastoji od vapna, mljevene opeke i pijeska što čini podlogu mozaika od bijelih klinova vapnenca. Nema bordure ili umetnutog ornamenta (Slika 4). Žbuka na zidovima tepidarija sastoji se od dva sloja grube žbuke i jednog sloja fine žbuke na kojoj je bojani sloj.*" A. Gnirs opisuje dva vremenski različita bojana sloja: "*Prvi bojani sloj je pompejansko crvena boja namazan al fresco i nije zapaženo posebno bojanje sokla ili podjela ploha. Drugi bojani sloj vremenski kasniji bio je premazan preko prvog sloja. Novi sloj obojan je crnom bojom na kojoj su dijagonalne žute pruge koje čine uzorak romba do visine sokla 50 cm. Nakon toga slijedi crna pruga oko 20 cm širine uokvirena uskim bijelim trakama. Nađen je ifragment korintskog pilaster kapitela.*"⁹

Tepidarij je po tlocrtu sličan Venerinom kupalištu na području građevine na terasama u Sela di Baiae, u blizini Pompeja (Slika 5). Po nalazima komadića sferno zakrivljene žbuke A. Gnirs pretpostavlja daje prostor tepidarija bio presvođen kupolom.

Zapadno od tepidarija s druge strane hodnika nalazi se frigidarij kvadratnog tlorisa dimenzija 10 x 10 m (34 x 34 rimske stope) sa okruglim bazenom (*labrum*) u sredini upušten u pod. Bazen je po dijagonali 3,84 m (13 rimskih stopa), dubine 1,0 m i obložen velikim kamenim pločama veličine oko 0,97 x 1,0 x 0,18 m nađene *in situ*, poda popločenog monohromnim bijelim mozaikom. Korito (*alveus*) je širine 1,0 m, a stepenice i sjedala okružuju ga sa tri strane. Sa četvrte strane *alveus-a* nalazio se izljev za vodu u kojem je još vidljiva olovna cijev. Na podu frigidarija vidljiva je podloga mozaičnog poda čiji opis donosi A. Gnirs 1902. g. "*Crni mozaik na podu oživljen je bordurom dvije bijele pruge (obrubljen), a u unutrašnje crno polje umetnute su na jednakim razmacima bijele*

8. A. GNIRS. 1905: 256-257.

9. A. GNIRS. Bauliche Ueberreste aus der römischen Ansiedlung von Val Catena auf Brioni Grande. *MZK*, N.F., 28/1902: 45-46.

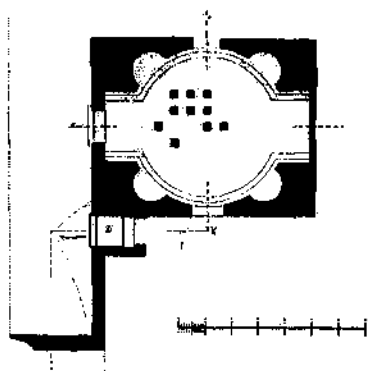
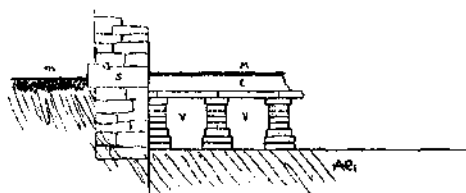
Slika 3a

Slika 3b

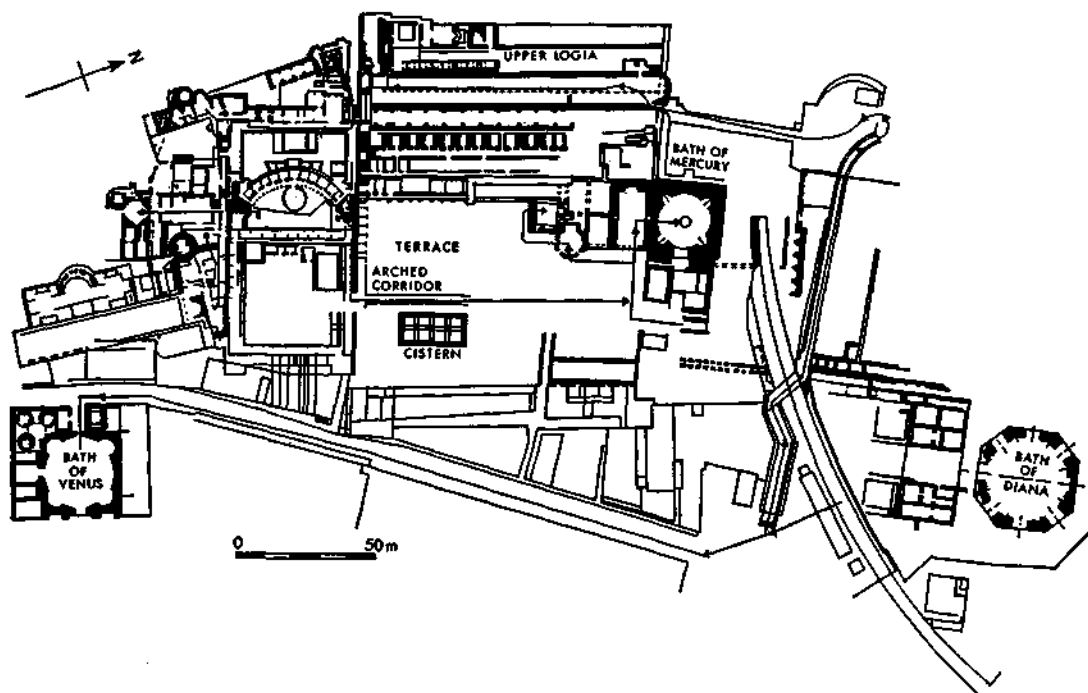

Slika 3c

Slika 4

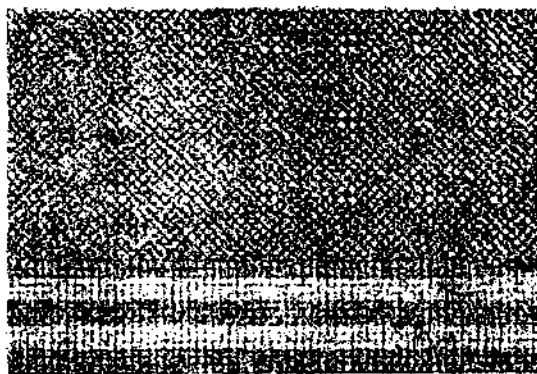

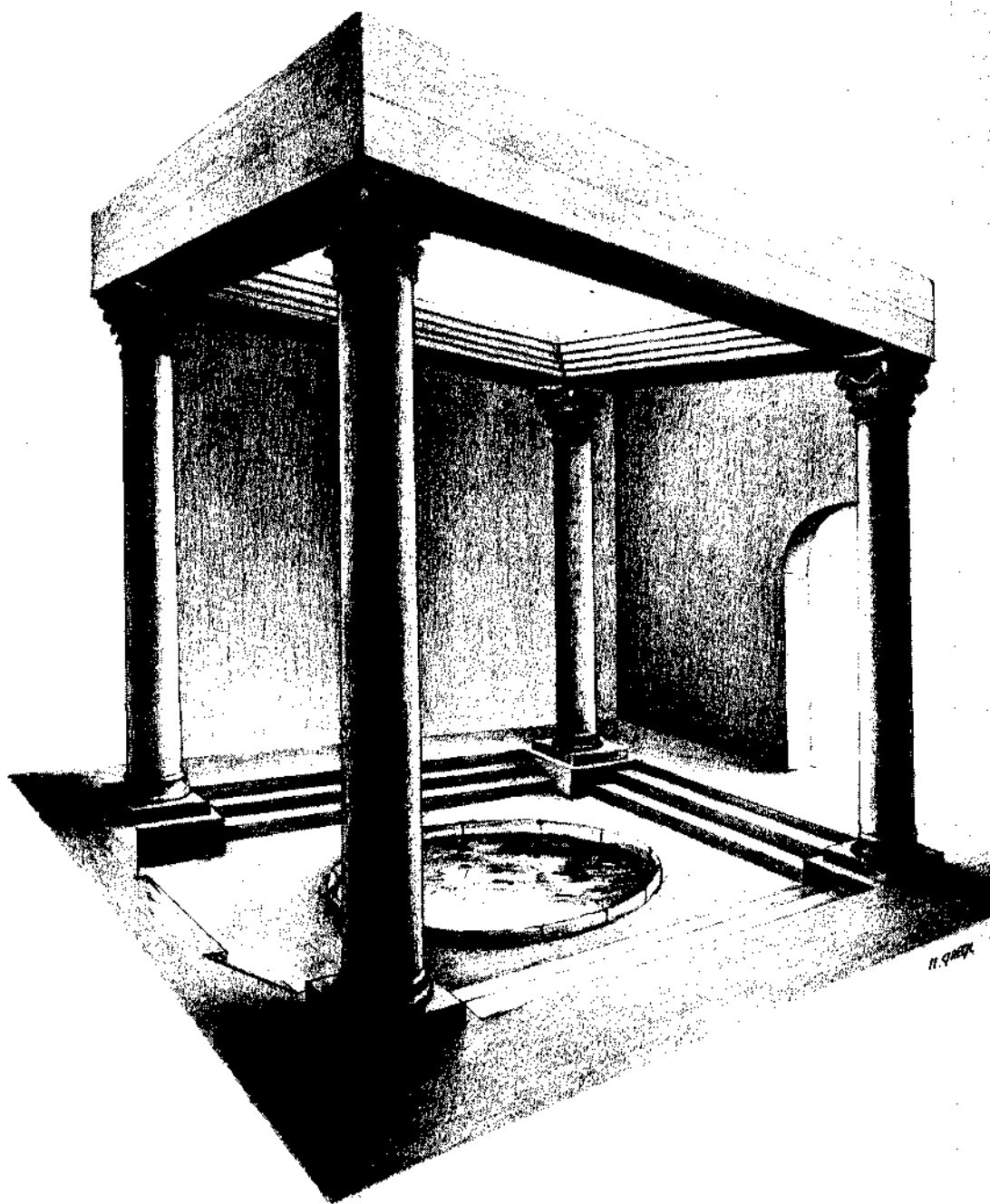
Slika 5

zvijezdice koje se sastoje od četiri bijele kockice mozaika⁰ (Slika 6). Takav mozaik nađen je i na rimskoj Villi Settefinestre kraj Cose iz 1. st. "Ufrigidariju nađen je ijedan izljev u obliku usta, drške grijača od cigle, tegulae i komadi olovnih cijevi, te kapitel s delfinima (pretpostavljeno u sekundarnoj upotrebi)" (Slika 8). Idealna rekonstrukcija frigidarija (Slika 7).

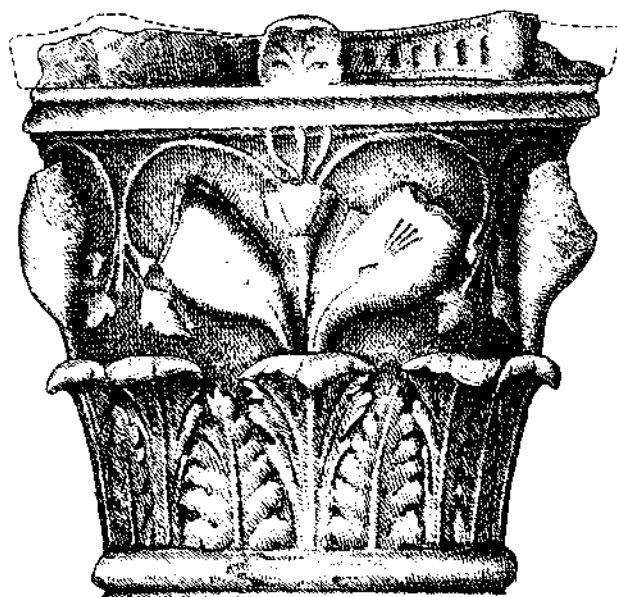
Hodnik između dva opisana bazena širine 2,36 m (8 rimskih stopa) građenje u obliku slova L i popločen kamenim pločama. Na zidovima vidljiv je ostatak zelenog bojanog sloja. Iz hodnika

Slika 6

Slika 7

Slika 8

se s nekoliko stepenica dolazi u *apoditerium* koji se nalazi na 0,4 m višem nivou. Iz drugog krila hodnika pristupa se u *sudatio* - prostoriju kvadratičnog vanjskog tlorisa dimenzija 6,20 x 6,20 m (21x21 rimska stopa). Unutrašnja osnova parne kupelji je okrugla, raščlanjena sa četiri dijagonalno postavljene polukružne niše. U nivou ispod parne kupelji nađene su peći (*praeefurnium*) obložene blokovima bazalta.¹¹

U središnjem dijelu termalnog kompleksa nalaze se ostaci zidova velike dvorane s polukružnom apsidom, koja se otvarala prema unutarnjem dvorištu (vrtu) iza nje. Dvorana je s prednje strane dominirala prvom etažom kompleksa sa širokim pogledom na zaljev. Slična je tlorisu prostorije s unutrašnjim dvorištem na *Domus Augustana*, Flavijevskom palačom u Rimu (druga polovica 1. st. po Kr.)¹²

Terme su prema zapadu nizom manjih prostorija bile povezane s palestrom. Te prostorije označene su kao servisne i pomoćne prostorije, te zatvorena vježbališta.^{13,14} Sličan sklop terma, zatvorenih vježbališta i palestre u nesimetričnom rasporedu nalazimo u nizu termalnih kompleksa datiranih u drugu polovinu 1. st. - Terme u Saint Rémy - *Glanum* (Francuska), Saint Bertrand de Comminges - *Lugdunum Convenarum* (Francuska), Conimbriga (Portugal), Vaison la Romaine (Francuska) (Slike 9 a-d).

Ispred termalnog kompleksa danas ispod nivoa mora nalaze se ostaci u kamenu građene obale polukružnog tlorisa i trodjelni bazen za živu ribu (*piscina vivaria*) koji su detaljno snimljeni tokom hidroarheoloških istraživanja 1987. g.¹⁵ (Slika 10).

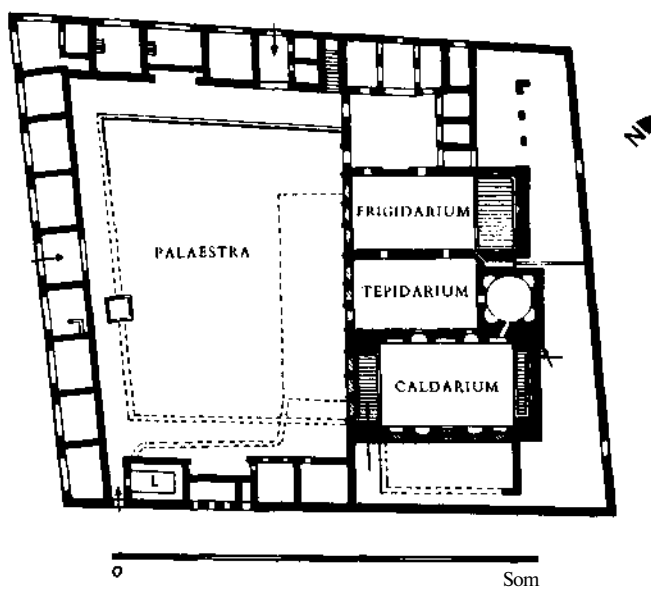
11. A. GNIRS 1905: 256-257.

12. S. GIBSON - J. DeLAINE - A. CLARIDGE 1994: 91.

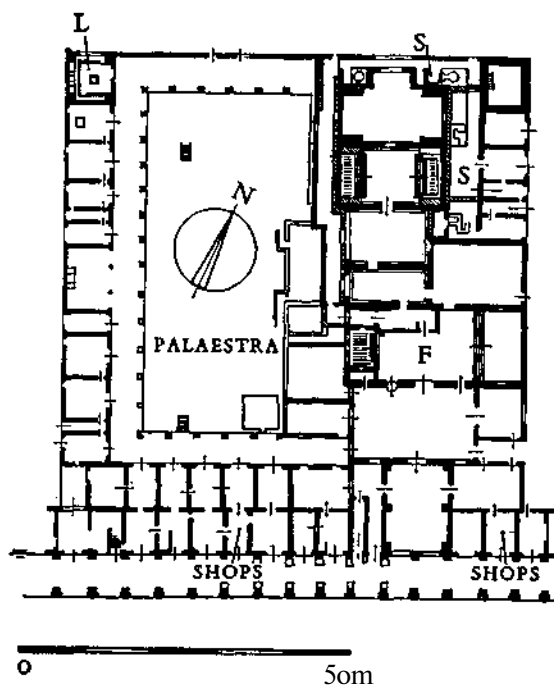
13. M. SUIĆ 1976:216.

14. VITRUVIJE Knjiga V. 1951.

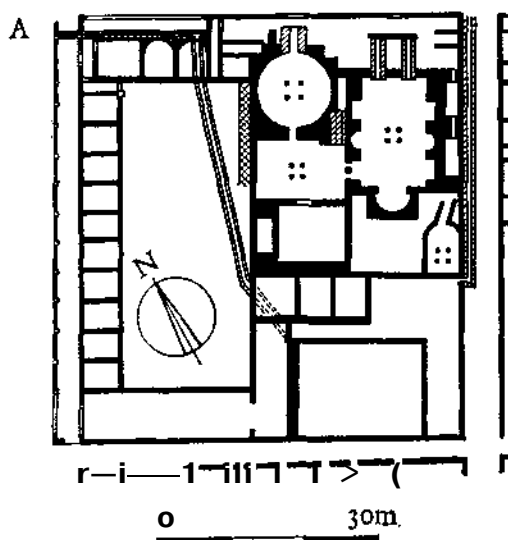
15. M. JURIŠIĆ 1997: 164.

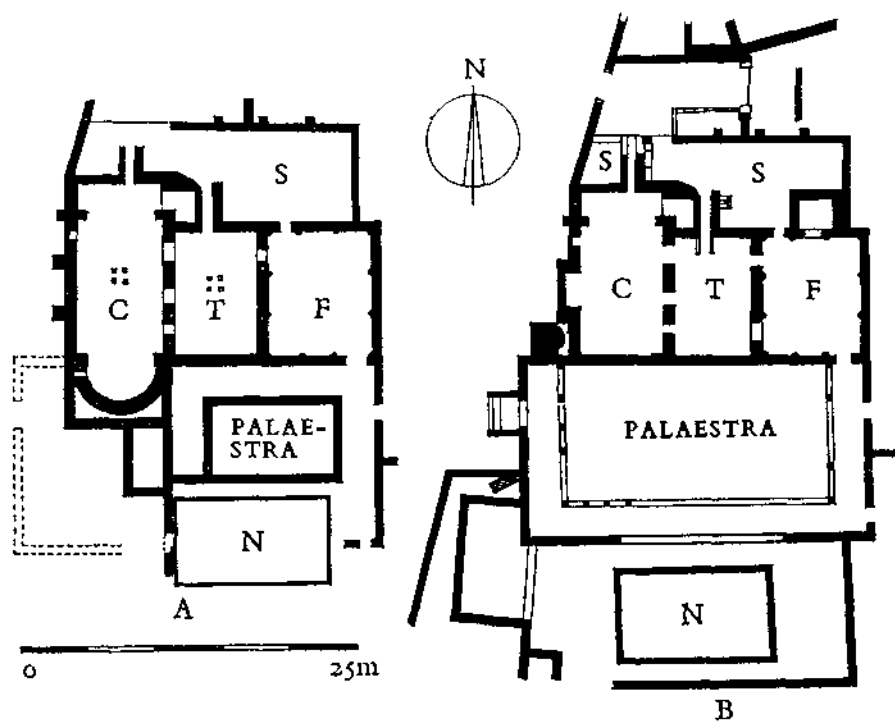
Slika 9a

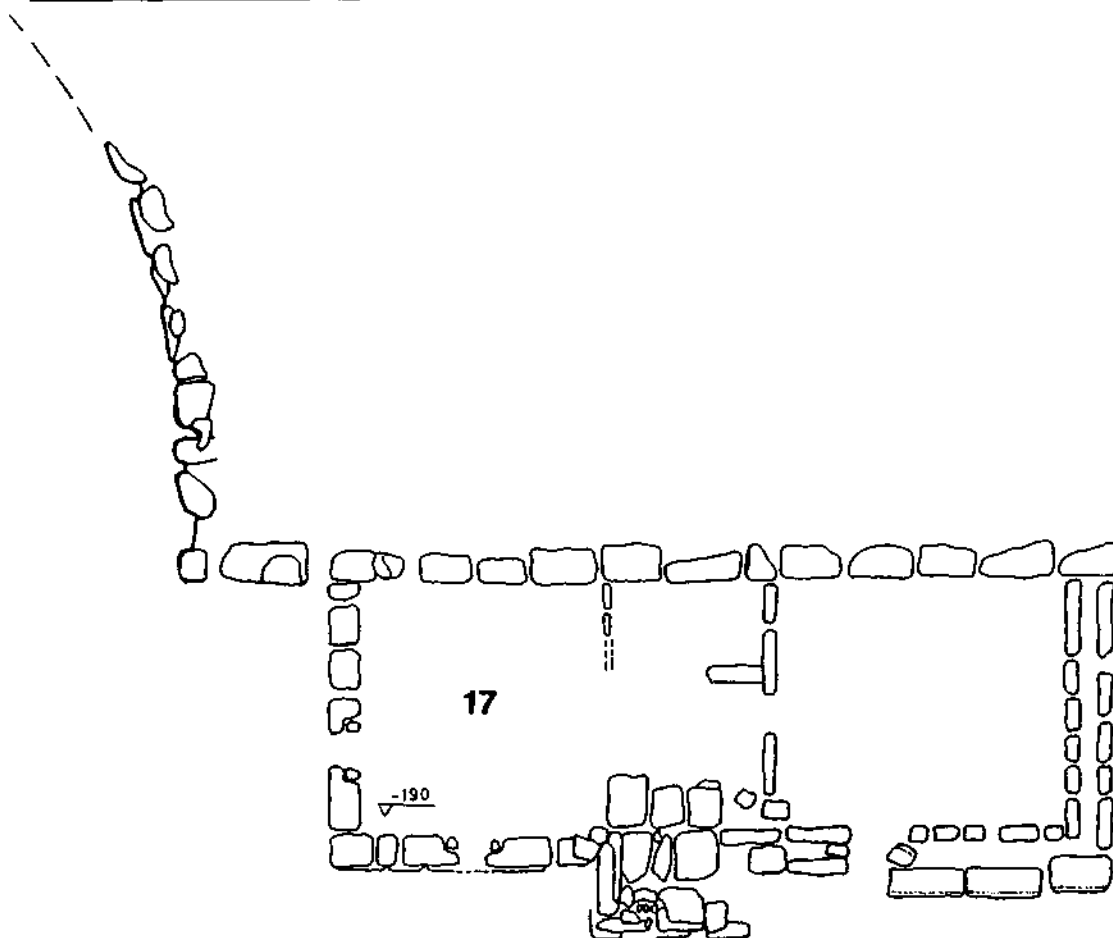
Slika 9b

Slika 9c

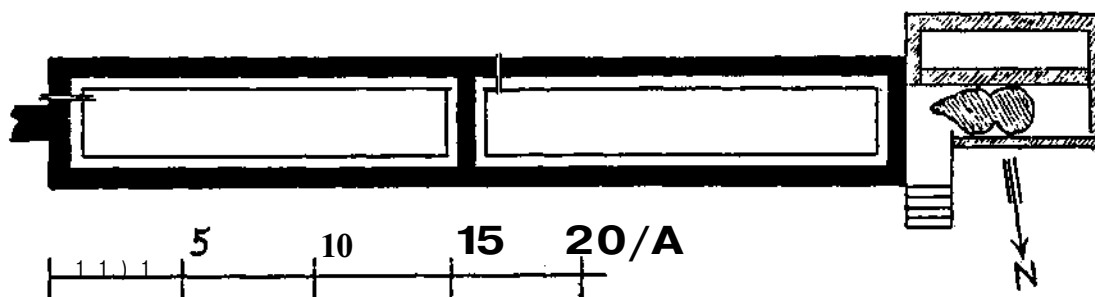
Slika 9d

Slika 10

Opskrba bazena terma slatkom vodom bilo je iz prirodnog izvora koji se nalazio u klisuri, usječenom šahtu 20 m dubokom na istočnoj padini brda Gradina. Voda koja se skupljala iznad nivoa mora bila je dostatno obilna i slatka da osigura veliku potrošnju vode u luksuznoj vili. Bunar iz kojega se crpila voda nalazio se na 18 m nadmorske visine na istočnoj padini brda Gradina u blizini vanjskog obrambenog zida Ilirske gradine i bio je korišten i u predrimsko vrijeme. Uz bunar sagrađen je mali *nymphaeum* koji se danas nalazi u ruševinama i neposredno uz njega dva bazena za deponiranje vode. Bazeni su građeni ukopani u zemlju, zidova izvedenih u tehnici *opus cementicium*, obloženi lomljenim kamenom u mortu. Dno bazena opločeno je opekama u tehnici *opus spicatum*. Bazeni su najvjerojatnije bili presvođeni bačvastim svodom. Prvi bazen dimenzija 14,78 x 2,4 m (40 x 8 rimskih stopa), dubine 2,4 m (8 rimskih stopa) ima bočni izvod prema jugozapadu. Drugi bazen dimenzija 14,1 x 2,66 m (38 x 9 rimskih stopa) dubine 2,4 m (8 rimskih stopa) po užoj strani nadovezuje se na prvi bazen i ima izvod na čeonj strani prema istoku (Slika 11a-b). Prvi smjer vodio je olovnim cijevima vodu prema rezidencijalnom dijelu kompleksa i sistemom spojenih posuda opskrbljivao velike cisterne iznad rezidencijalnog dijela kapaciteta 770 kubičnih metara vode.¹⁶

16. A. GNIRS. Beispiele der Antiken Wasserversorgung aus dem Istrischen Karstlande. *Bulićev zbornik*. Zagreb - Split, 1924: 140-142.

Slika 11a

Slika 11b

Drugi izvod vodio je prema termalnom kompleksu cijevima podignutim iznad zemlje (mali akvedukt na stupovima). Obzidana ležišta za stupove vidljiva su i danas u terenu i nalaze se u cik-cak rasporedu, jer se na relativno maloj razdaljini trebala savladati velika visinska razlika pada vode. Vođenje cijevi spiralno usporavalo je tok vode prema termama. Potrošač vode bila je i *piscina vivaria* ispred termalnog kompleksa.

Kompleks palestere, zatvorenih vježbališta i terma, te *diaetae* (vjerojatno biblioteke) na drugom kraju sklopa, područje je za fizički i misaoni odmor, sadržaje kakve su imale luksuzne rimske vile u 1. st.

Arheološka istraživanja rimskih vila (posebno intenzivna posljednjih dvadeset godina) iznjela su na vidjelo kompleksnost sadržaja takvih objekata. Posebno detaljna istraživanja rimskih vila - Villa Settefinestre, Cosa, Italija; Villa dei Papyri kod Herculaneum-a, Italija; Villa Torre de Palma (Alto Alentejo), Portugal; Vicus Augustanus, Castel Porziano, Italija; Villa di Publio Vedio Pollione, Posillipo kod Napulja, Italija; Sella di Baiiae blizu Pompeja, Italia; Villa di Pollius u Sorentu, Italija; Villa Jovis i villa Damecuta na Capriju, Italia; Villa Laurentiana di Plinio u Castel Fusano, Italija; definirala su funkcioniranje, arhitektonski plan i monumentalnost takvih objekata. Tekstovi rimskih pisaca nadopunjuju saznanja (Svetonije, Ciceron, Horacije, Plinije Stariji i Plinije Mlađi) i sadrže žive opise rimskog života, kao i arhitektonskih prostora u kojima se događaju.

Predočavanje rimskih vila na temelju arheoloških nalaza i arhitektonskih ostataka, te pisanih izvora postaje sastavni dio takvih studija koje obrađuju i detaljno promjene nastale tokom korištenja objekata. O opusu rimskih vila potkraj 1. st. svjedoče tekstovi Plinija Mlađeg (Gaius Plinius Caecilius Secundus 61./62./ - 113. g. po Kr.). Dobro poznavajući onovremene prilike visoko obrazovani Plinije Mlađi mogao je dati detaljne opise vila kao i pojedinih njihovih dijelova. On u deset knjiga pisama opisuje arhitekturu vila u drugoj polovici 1. st. kojima pojašnjava sadržaje i pomno odabrani odnos vila prema pejzažu: *"Dijelovi vile građeni su u odnosu na orijentaciju prema izlazećem i zalazećem suncu, vjetrovima, ili udaljenim impresivnim orjentirima u pejzažu. Rasporedi prostorija pružaju užitek posebno u svojoj kombinaciji, a vila se gradi kao skulptura u pejzažu, s jasno izraženim visinskim i planimetrijskim gabaritima. Portici i kriptoportici omeđuju, određuju i povezuju dijelove vile horizontalno, vertikalno i dijagonalno i čine mogućim lebdeće prostiranje terasa i gornjih etaža. Portikati su idealni element u kojem je kombinirana praktična funkcionalnost sa ljepotom. Sadržavaju odmorišta, štite od kiše i sunca, reguliraju osvjetljenje i temperaturu."*¹¹

Uspoređujući Plinijeve opise luksuznih rimskih vila s arheološkim ostacima na terenu posebno vile na Brijunima, moramo priznati da su njegovi opisi precizni i konkretni, a za nas posebno dragocjeni jer se odnose na razdoblje kada je vila u uvali Verige dostigla svoj zenit izgradnje. To je vrijeme (druga pol. 1. st.) kada su izgrađene palestra, *diaeta* (biblioteka) i raskošne terme - posljednje u nizu luksuznih dodataka, i kada je rezidencijalni kompleks graditeljski definiran, zauzimao cijelu unutrašnjost zaljeva prostirajući se i na okolne brežuljke i livade. Pojedine dijelove kompleksa možemo shvatiti i interpretirati u skladu s navedenim tekstovima - njihovu namjenu i izgled. Opisane arhitektonske cjeline rasprostiru se u pejzažu reflektirajući način izgradnje i logiku rasporeda i orijentiranja pojedinih dijelova, te potvrđuju Plinijeve riječi.

Socijalno ekonomske studije vršene na temelju usporedbe arheoloških ostataka na terenu, i tekstova rimskih pisaca (izrađene posebno zadnjih godina) dale su izvanredne rezultate u proučavanju zakonitosti svakodnevnog života antičkog razdoblja. Tako je prema opisu I. Schrunck *"Ekskluzivna maritimna vila u uvali Verige kombinirala luksuzni život u prirodi s gospodarskom poduzetnošću. Vila je na drugoj strani zaljeva (uz terme) imala velikodimenzionirani gospodarski*

dio čija je luka posjedovala radne prostore, skladišta i lučke sadržaje koji su pokrivali potrebe velike vile, ali služili i izvozu poljoprivrednih viškova sa imanja. Piscina vivaria ispred termalnog kompleksa osiguravala je držanje veće količine vrlo kvalitetne ribe za potrebe konzumacije u rezidencijalnom kompleksu, a možda i za preradu. Postoji veza između izgradnje luksuzne rezidencije i proizvodnje, kao i trgovine maslinovim uljem i vinom, i amforama razvijanim kroz investicije italskih senatorskih familija nakon završetka građanskih ratova podupirana carskom politikom Julijsko Klaudijske dinastije. Organizacija prostora i korištenje zemljišta na Brijunima težilo je profitabilnoj poljoprivredi, preradi poljoprivrednih proizvoda i iskorištenju prirodnih resursa otočja.^{1*}

Nakon Konstantina (prva polovina 4. st.) terme gube na svojem značaju i vjerovatno se nastavlja njihova upotreba samo u okviru korištenja gospodarskog dijela kompleksa (posebno piscina vivaria). U kasnoj antici gospodarski dio kompleksa ponovo dobiva na značaju i pretvara se u radionički pogon do sada ne sa sigurnošću utvrđene namjene (fulonika, proizvodnja garuma?). Arheološki nalazi na termama i gospodarskom dijelu potvrđuju upotrebu ovoga dijela kompleksa u razdoblju od 1. do 6. st., a pojedinih dijelova (gospodarski dio) do u srednji vijek (8. do 9. st). A. Gnirs navodi da postoje indikacije daje u kasnoj antici I ranom srednjem vijeku, velika dvorana s apsidom na termama bila korištena kao kršćansko svetište, a bazen frigidarija kao krstionica.¹⁹

Saznanja o izgledu i namjeni pojedinih dijelova termalnog kompleksa, te korištenja terma na rezidencijalnom kompleksu u uvali Verige nisu do kraja definirana. Cesta građena poč. 20. st. uz obalu zaljeva Verige, razorila je njihove eventualne ostatke prema sjeveru, a sjeverno od ceste područje nije bilo istraženo. Na tom području mogli bi se očekivati još neki sadržaji, kao i hortikulturno uređeni vrtovi.

Također na jugozapadnom dijelu nađeni zidovi (danas ispod nivoa mora) nisu uklopljeni u postojeće saznanje o rasprostiranju portika ispred terma, kao i nekoliko paralelnih zidova na sjeveroistočnom dijelu uz vivarij (piscina vivaria).

U sklopu definiranja cjelovitog areala rezidencijalnog kompleksa provedena je 1992. g. kompjuterska obrada aerosnimaka uvale Verige.^{20, 21} Metodom linearne modifikacije histograma očitane su na livadi sjeverno uz terme pravilne strukture koje bi trebalo arheološki istražiti, i zidovi danas ispod nivoa mora. Time bi se vjerovatno definiralo prostiranje terma prema sjeveru koje do sada nije sa sigurnošću utvrđeno, kao i dodatni sadržaji na istočnom i zapadnom dijelu terma.

18.1. SCHRUNK. Roman Country Estate in Istria: Changing Environments. *Archaeological Institute of 19. America, Annual Meeting, San Diego*, 1995.

19. A. GNIRS 1915: 141-142.

20. G. HUDEC - V. BEGOVIĆ DVORŽAK 1993.

21. V. BEGOVIĆ DVORŽAK 1997.

SLIKE U TEKSTU

1. Tlocrt terma rezidencijalnog kompleksa.
2. Slikarska rekonstrukcija polukružnog portika ispred terma (R. Engelhardt).
3. Fotografije današnjeg stanja: a) tepidarija, b) frigidarija i c) parne kupelji.
4. Nacrt hipokausta tepidarija (A. Gnirs).
5. Rimski kompleks u Sella di Baiae u blizini Pompeja.
6. Crno-bijeli mozaik iz frigidarija (A. Gnirs).
7. Idealna rekonstrukcija frigidarija.
8. Kapitel s delfinima nađen u frigidariju terma.
9. Termalni kompleksi 1. st. - a) Pompeji (Italija); b) Ostia Antica (Italija), c) Saint Bertrand-de-Comminges (*Lugdunum Convenarum* - Francuska), d) Saint Rémy (*Glanum* - Francuska).
10. *Piscina vivaria* ispred terma.
11. a) Tlocrt nimfeja i cisterna na brdu Gradina i b) fotografija današnjeg stanja.
12. Antički lokalitet na otoku Veli Brijun, uvala Verige.
13. Idealna rekonstrukcija rezidencijalnog kompleksa.

ILLUSTRATIONS IN THE TEXT

1. Ground-plan of residential complex
2. Pictorial reconstruction of semi-circular colonnade in front of the baths (R-Engelhardt).
3. Photographs of: a) *tepidarium*, b) *frigidarium* and c) steam baths today.
4. Drawing of hypocaust *offrigidarium*.
5. Roman Sella di Baiae near Pompei.
6. Black and white mosaic from *frigidarium* (A. Gnirs).
7. Supposed reconstruction of *frigidarium*.
8. Capital with dolphins found in *frigidarium*.
9. First century baths - a) Pompei (Italy), b) Ostia Antica (Italy), c) Saint Bertrand-de-Comminges (*Lugdunum Convenarum* - France), d) Saint Rémy (*Glanum*) (France).
10. *Piscina vivaria* in front of the baths.
11. Ground-plan of a) *nymphaea* and cistern on Gradina hill and b) photograph of state today.
12. Roman site on Veli Brijun island, Verige Bay.
13. Supposed reconstruction of residential complex.

SUMMARY
A LUXURIOUS ROMAN SUMMER VILLA
THE BATHS OF BRIJUNI'S RESIDENTIAL COMPLEX

The early Roman villas (1st c), especially the most luxurious, united the Italic building tradition with the refined luxury of Hellenistic palaces and some ingredients of the imposing style of Egypt. They always merged with and brought to expression the landscape in which they were built. The residential complex in Veriga Bay (Val Catena) on Brijuni (Brioni) is an example.

The residential part is on four levels on which are built the temple area, the terraced gardens, library, *palaestra*, baths and, a little apart from the rest, the agricultural buildings. Some parts, through an imaginative use of portico and *cryptoporticus*, were connected to the zone beside the sea. The baths were the last to be built of a whole series of luxury additions which were added to such villas in the 1st c. They completed the residential part of this extensive villa which took up almost the whole bay, the contours of which it echoed. From a *villa rustica* of the 1st c BC to a luxury villa of the end of the 1st c AD it went through a development cycle similar to that of many other villas in the Italian Campania, Latium and Bay of Naples and which developed from an agricultural function into an elaborate architectural structure, the purpose of which was comfort and luxury and which had a visual and intellectual effect on the rich Roman elite.

In conformity with the terrain the baths were built on two levels (terraces) and date from the time of the Emperor Nero to the Flavians (54 - 96 AD). On the upper level was a large hall with an apse surrounded by gardens and colonnades, with rooms for resting and social life, the baths themselves with their *frigidarium*, *tepidarium* and *caldarium*, and also a *sudatorium*, *gymnasium*, and rooms associated with the *palaestra*. On the lower level there was a semicircular colonnade giving onto the sea - which, according to finds had Ionic columns, with cubicles a ground-plan turned 45° from the main axis (an innovation not found in Roman architecture before Nero) *praefurnium* and foundations below the baths. In front of the baths was a finely curved, stone-built waterfront with a *piscina vivaria*. Fragments have been found of marble paving, parts of a floor mosaic, of part of a painted wall, and columns with Ionic capitals. The ground-plan was asymmetric which was typical for the 1st c.

The baths were connected by a small aqueduct to a fresh water spring on Gradina hill with a basin beside it to collect the water. The building of the aqueduct is interesting from an engineering aspect because it had to cope with a large fall in water level over a relatively short period. The luxurious manner of construction and equipment with arcading, cupolas, the semicircular colonnade and large central hall with apse are an outstanding example of the fine architecture of the Claudian and Flavian periods with its creation of impressive visual effects.

There are some indications that in late Roman times the buildings were adapted for a Christian shrine with the *frigidarium* used as a baptistry.

LITERATURA

- AMOROSO 1908 - A. AMOROSO. Villa romana in S. Pietro in Sorna. *Attilstr*, 24/1908: 340-346.
ASHBY 1970 - T. ASHBY. *The Roman Campagna in Classical Times*. Tonbridge, 1970.
BEGOVIĆ DVORŽAK 1990 - V. BEGOVIĆ DVORŽAK. Antička vila na Brijunima. *VAMZ*, 23/1990: 97-110 + 5 planova.
BEGOVIĆ DVORŽAK 1994 - V. BEGOVIĆ DVORŽAK. Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima - hramovi. *VAMZ*, 26-27/1993-1994: 25-45 + 2 plana.

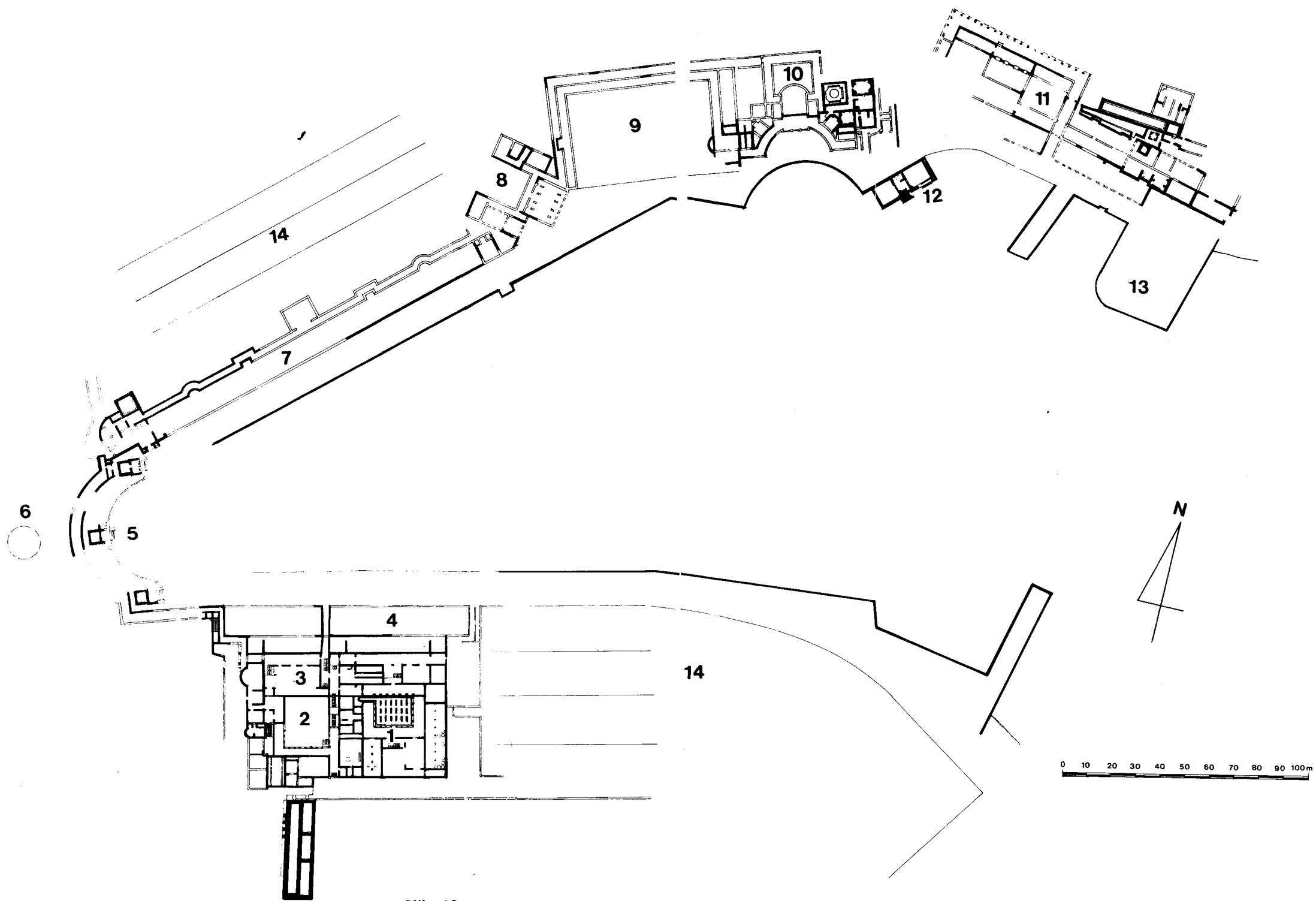
- BEGOVIĆ DVORŽAK 1995 - V. BEGOVIĆ DVORŽAK. Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima: primjer ekstrovertirane maritimne vile harmonično uklopljene u krajolik. *HistAnt*, 1/1995.
- BEGOVIĆ DVORŽAK 1997 - V. BEGOVIĆ DVORŽAK. Utvrđivanje cjelovitog areala ranocarskog rezidencijalnog kompleksa u uvali Verige na Brijunima. *Arheološka istraživanja u Istri. IzdHAD*, 1997.
- BERGMAN 1995 - B. BERGMAN. Visualizing Plipv's Villas. *JRA*, 8/1995.
- BEZECKY 1995 - T. BEZECKY. Amphorae and Amphora Stamps from the Laecanius Workshop. *JRA*, 8/1995: 41-64.
- BEZECKY - PAVLETIĆ 1996 - T. BEZECKY - M. PAVLETIĆ. New objects from the figlina of C. Laecanius Bassus. *JÖAI*, 65/1996: 143-163.
- BLAKE 1947 - M.E. BLAKE. *Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric Period to Augustus*. Washington, 1947.
- BLAKE 1959 - M.E. BLAKE. *Roman Construction in Italy from Tiberius through the Flavians*. Washington, 1959.
- BOETHIUS 1960 - A. BOETHIUS. *The Golden House of Nero*. Ann Arbor, 1960.
- BOETHIUS - WARD PERKINS 1948 - A. BOETHIUS - J.B. WARD PERKINS. *Roman and Greek Town Architecture*. Göteborg, 1948 (= *Acta Gothob*, 54).
- BOETHIUS - WARD PERKINS 1970 - A. BOETHIUS - J.B. WARD PERKINS. *Etruscan and Roman Architecture*. Suffolk, 1970.
- BROWN 1961 - F.E. BROWN. *Roman Architecture*. New York, 1961.
- CARANDINI 1985 - A. CARANDINI. *Settefinestre: una villa schiavistica nel V' Etruria Romana*. Modena, 1985.
- CIMA - LA ROCA 1986 - M. CIMA - E. LA ROCA. *Le tranquille dimore degli Dei: La residenza imperiale degli Horti Lamiani*. Venice, 1986: Cataloghi Marsilio.
- CLARIDGE 1985 - A. CLARIDGE. Castel Porziano, la zona del Vicus Augustanus 1984. *ALaz*, 7/1985: 218-223.
- CLARIDGE 1986 - A. CLARIDGE. II Vicus di epoca imperiale: indagini archeologiche nel 1985 e 1986. *Castel Porziano*, II, 1986: 61-73.
- CRAWFORD 1976 - D.J. CRAWFORD. "Imperial Estates", *Studies in Roman Property*. Cambridge, 1976: 35-70.
- CREMA 1959 - L. CREMA. *Storia dell'architettura romana*. Torino, 1959.
- D'ARMS 1970 - J.H. D'ARMS. *Roman on the Bay of Naples*. Cambridge, 1970.
- DEL CHIARO 1989 - M. DEL CHIARO. A New Late Republican - Early Imperial Villa at Campo della Chiesa, Tuscany. *JRA*, 2 /1989.
- D'ORSI 1962 - L. D'ORSI. *Gli Scavi Archeologici di Stabia*. Milano, 1962.
- GATTI - C. GATTI. *Le Ville marittime italiche e africane*. Roma, 1957.
- GENTILI 1954 - G.V. GENTILI. *La Villa Imperiale di Piazza Armerina. (Itinerari, no. 87)*. Roma, 1954.
- GIBSON - DeLAINE - CLARIDGE 1994 - S. GIBSON - J. DeLAINE - A. CLARIDGE. The Triclinium of the Domus Flavia; A New Reconstruction. *PBSR*, 62/1994.

- GNIRS 1901 - A. GNIRS. Römische Wasserversorgungsanlagen im südlichen Istrien. *Jahresbericht der ku.k. Marine-Unterreaschule in Pola 1900-1901*, (Pola), 1901: 1-29.
- GNIRS 1902 - A. GNIRS. Aus Südistrien. *JÖAIBeibl*, 5/1902: 159-166.
- GNIRS 1903 - A. GNIRS. Alterthümer in Pola und Umgebung. *JÖAI*, 6/1903: 97-100.
- GNIRS 1904 - A. GNIRS. Antike Funde aus Pola und Umgebung. *JÖAIBeibl*, 7/1904: 131-146.
- GNIRS 1905 - A. GNIRS. Relazione sopra recenti scoperte e scavi nel circondario di Pola. *Attilstr*, 22/1905: 255-263.
- GNIRS 1906 - A. GNIRS. Forschungen im südlichen Istrien. *JÖAIBeibl*, 9/1906: 25-48.
- GNIRS 1907 - A. GNIRS. Forschungen in Istrien. *JÖAIBeibl*, 10/1907: 43-58.
- GNIRS 1908 - A. GNIRS. Forschungen im südlichen Istrien. *JÖAIBeibl*, 11/1908: 167-186.
- GNIRS 1912 - A. GNIRS. Grabungen im südlichen Istrien. *JÖAIBeibl*, 15/1912: 5-16.
- GNIRS 1915 - A. GNIRS. Forschungen über antiken Villenbau in Südistrien. *JÖAIBeibl*, 18/1915: 99-164.
- GNIRS 1930 - A. GNIRS. Paralipomena aus Istrien und Aquileia. *JÖAIBeibl*, 26/1930: 177-190.
- GIOVANNONI 1925 - G. GIOVANNONI. *La tecnica della costruzione presso i Romani*. Roma, 1925.
- HUDEEC-BEGOVIĆ DVORŽAK - G. HUDEC - V. BEGOVIĆ DVORŽAK. Mogućnosti primjene digitalne obrade aerosnimaka u pripremi arheoloških istraživanja. *Bilten Savjeta za daljinsko istraživanje i fotointerpretaciju HAZU (Zagreb)*, 12/1993.
- JURIŠIĆ 1997 - M. JURIŠIĆ. Antički ribnjak u uvali Verige na Brijunima. *Arheološka istraživanja u Istri. IzdHAD*, 18, 1997.
- JURKIĆ GIRARDI 1985 - V. JURKIĆ GIRARDI. L'Istria in epoca romana. *MK, I. Archeologia e arte dell'Istria* (Pula), 1985.
- JURKIĆ GIRARDI 1986 - V. JURKIĆ GIRARDI. Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba, *IzdHAD*, 11, 1986, I: 65-80.
- KRIZMAN 1979 - M. KRIZMAN. *Antička svjedočanstva o Istri*. Pula-Rijeka, 1979.
- MAIURI 1958 - A. MAJURI. *Il palazzo di Tiberio detto "Villa Jovis" a Capri*. Roma, 1958.
- MALONEY - HALE 1996 - S.J. MALONEY - J.R. HALE. The villa of Torre de Palma (Alto Alentejo). *JRA*, 9/1996.
- MANSUELLI 1958 - G. MANSUELLI. *Le ville nel mondo romano*. Milano, 1958.
- MARASOVIĆ 1968 - J. i T. MARASOVIĆ. *Dioklecijanova palača*. Zagreb, 1968.
- MARTA 1990 - R. MARTA. *Architettura romana*. Roma, 1990.
- MARUŠIĆ 1990 - B. MARUŠIĆ. Še o Istrski Kiši (Cissa) in Kesenskem škofu (Episcopus cessensis). *AVes*, 41/1990: 403-429.
- MATIJAŠIĆ 1982 - R. MATIJAŠIĆ. Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Iulia Pola. *AJA*, 86 /1982, I: 53-64.
- McKAY 1975 - A.G. McKAY. *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*. Hudson, 1975.
- MLAKAR 1957 - Š. MLAKAR. Muzejsko konzervatorski radovi na otočju Brioni. *Muzeji*, 11-12/1956-57:12-42.
- MLAKAR 1965 - Š. MLAKAR. Arhipelag Brioni. *istZb*, 4-5/1965.

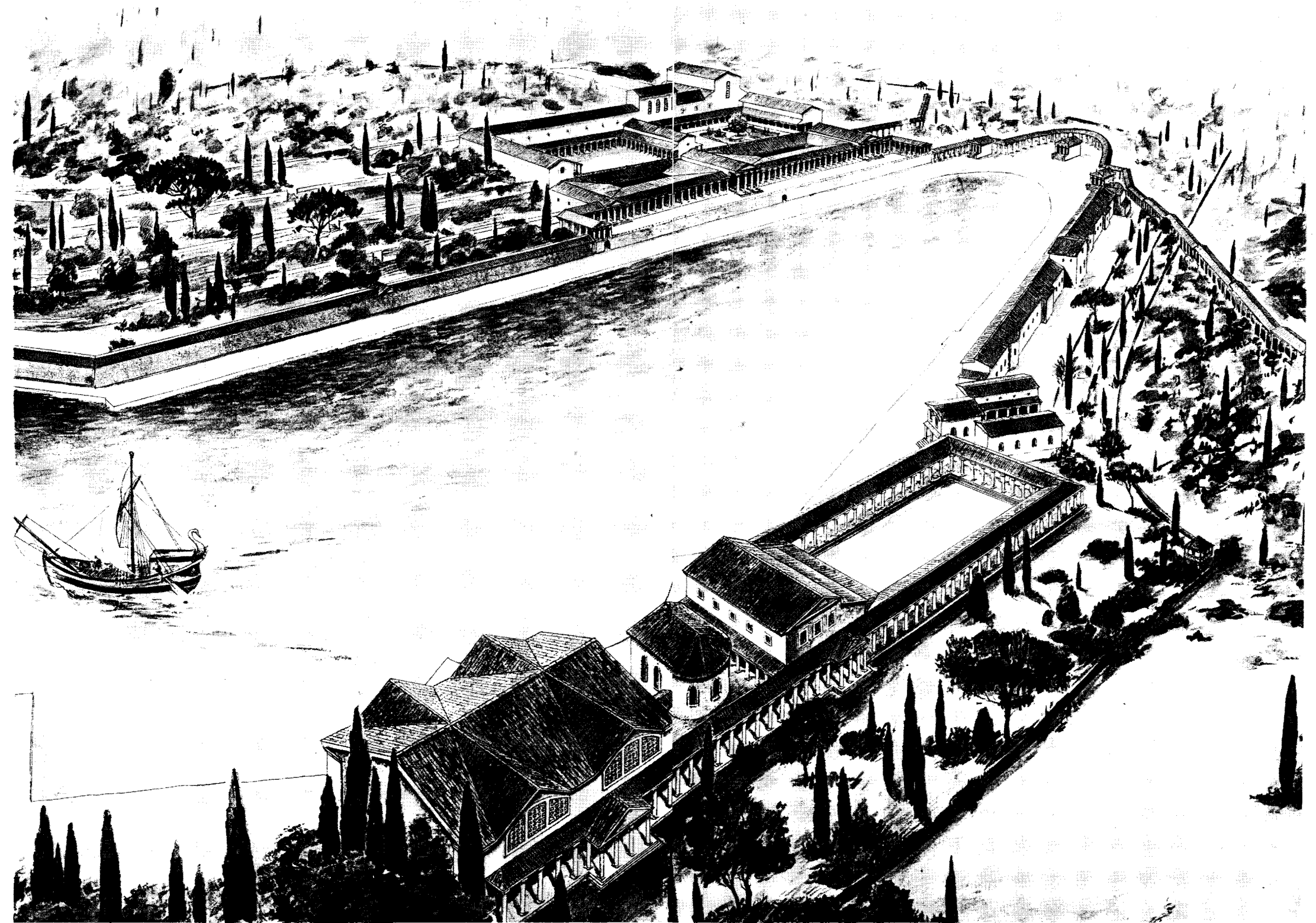
- MLAKAR 1971 - Š. MLAKAR. *Brioni*. Pula, 1971: Uprava Brionskih otoka.
- MLAKAR 1962 - Š. MLAKAR. Istra u antici. *Kulturno-povijesni spomenici Istre* (Pula), 4, 1962.
- MOHOROVIČIĆ 1971 - A. MOHOROVIČIĆ. Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku. *Rad JAZU*, 359, 1971: 19-34.
- MONTURET - RIVIČRE 1986 - R. MONTURET - H. RIVIČRE. Les Thèmes sud de la villa Gallo-Romaine de Seviac. *Éditions du CNRS* (Pariš), 1986.
- PUSCHI 1898 - A. PUSCHI. Le Pullari. *Attilstr*, 14/1898: 540-549.
- RAMIERI 1995 - A. M. RAMIERI. La villa di Plinio a Castel Fusano. *ALaz*, 1995.
- SOREN - AYLWARD 1994 - D. SOREN - W. AYLWARD. Dazzling Spaces. *Archaeology*, july-august 1994.
- SCHRUNK - BEGOVIC 1996 - I. SCHRUNK - V. BEGOVIĆ. Roman Country Estate in Istria: Changing Environments. *AJA*, 100/1996, 2: 346.
- STARAC 1994-A. STARAC. Carski posjedi u Istriji. *OpA*, 18/1994: 133-145.
- SUIĆ 1952 - M. SUIĆ. Izvještaj o istraživanjima rimske vile u Maloj Proversu. *VAHD*, 54/1952: 174-188.
- SUIĆ 1957 - M. SUIĆ. Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu. *Ljetopis JAZU*, 64/1957: 230-249.
- SUIĆ 1976 - M. SUIĆ. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.
- SUIĆ 1987 - M. SUIĆ. Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus Cessensis. *ARadRaspr*, 10/1987: 175-219.
- TASSAUX - F. TASSAUX 1984. Laecanii, recherches sur une famille senariale d'Istrie. *L'Ecole Française de Rome*, (Rome) 1984.
- TASSAUX - F. TASSAUX 1984a. L'Implantation territoriale des grandes familles d'Istrie. *Atti dei Civici musei di storia arte quaderno*, 13/1983-84, 2.
- TASSAUX - F. TASSAUX 1986. *Sur quelques rapports entre l'Istrie et la Liburnie dans l'antiquité*. *Antichità altoadriatiche, Atti delle settimane di studi aquileiesi* (Aquileia - Udine), 26/1986, /.
- M. VITRUVIUS P. - *De architectura libri decem*. Prijevod: M. Lopac. Sarajevo, 1951.
- ZANINOVIĆ 1991 - M. ZANINOVIĆ. Sol u antici naše obale. *Zbornik ANUBH*, 1991: 255-264.
- ZANINOVIĆ 1991a - M. ZANINOVIĆ. Marginalije o pučanstvu antičke Istre. *OpA*, 15/1991: 71-89.
- ZANINOVIĆ 1991a - M. ZANINOVIĆ. Značajke rimskih vojničkih natpisa u Istri. *OpA*, 18/1994: 147-153.
- WARD-PERKINS 1981 - J.B. WARD-PERKINS. *Roman Imperial Architecture*. London, 1981.

Rukopis primljen 12. II. 1998.

Rukopis prihvaćen 20. III. 1998.

Slika 12

Slika 13